तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्मणां विविदिषाहेतुतोक्तेः विविदिषायामेव कर्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्मणामुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्म्मकार त्रि० कर्म्म करोति अभ्यत्या अण् उप० स० । विना वेतनेन १कर्म्मकारके (वेगार) (कामार) इति प्रसिद्ध सङ्कीर्णजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः । "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गोविजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः ।

कर्म्मकारिन् त्रि० कर्म्म करोति कृ—णिनि स्त्रियां ङीप् । कर्म्मकारके "तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः" मनुः

कर्म्मकीलक पु० कर्म्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे । त्रिका० । [कर्म्मक्षमं देहं क्षात्रोधर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्म्मक्षम त्रि० कर्म्मणि क्षमः ७त० । कर्मकरणसमर्थे "आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न० कर्म्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । जम्बुद्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नववर्षाण्युक्त्वा "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् । अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग० ५,१७,१२,१३, कर्मभूमिरप्यत्र स्त्री । "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इत्युपक्रम्य "कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च यच्छति" । "अत्र सम्प्राप्यते स्वर्गोमुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नारकित्वञ्च मध्यं चातश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते" विष्णुपु० पराशरवाक्यम् ।

कर्म्मग्रन्थि पु० कर्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे तस्यैव सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्मबन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मचण्डाल पु० कर्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः" वसिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु । २राहौ च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचण्डाल ! योगोत्थं मम पापक्षयं कुरु" ग्रहणमुक्तिस्नानमन्त्रः । राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घदोषवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मचित् त्रि० चितवान् चि—भूते क्विप् ६त० । १कृतकर्मणि । कर्मणि क्विप् ६त० । २कर्मणा चीयमाने च "कर्ममयान् कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्ते कर्मणा चीयन्ते" शत० ब्रा० । १०,५,२,९ ।

कर्मचित त्रि० कर्मणा चितः चि—क्त । कर्मानुष्ठाने "तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयते एवमेवमुत्र पुण्यचितः" वेदपरि० श्रुतिः

कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थं चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्" इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी" मनुः ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मावबोधने चोदना विधिः । कर्मविषये १प्रेरणारूपे विधौ "कर्मावरोधनं चोदना क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति" मीमा० भा० । चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया बा० करणे अ ७त० । २कर्मप्रवृत्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च । "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गीता । "ज्ञानमिष्टसाधनमितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञानाश्रयः त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च विशिष्टैकार्थवाचिनः" इति ततश्चायमर्थः-उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्त्तते इति" श्रीधरः ।

कर्मज त्रि० कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन—ड । कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः यथोक्तं भावप्र०—

"तेषु स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा सुषुप्त्या च जरामृत्युप्रवृत्तयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पत्तेर्जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथवोन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमः संन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्मजाः व्याधयः यत्प्राक्तनन्दुष्कर्मभवङ्केवलभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा । यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधिचिकित्सितः । न शमं